

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) "1340–1640"

Ігор Мельничук

ШЛЯХИ КОНВЕРГЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЕЛІТНИХ ВЕРСТВ ЗА ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ПАНУВАННЯ

У статті проаналізовано становище князівсько-магнатської та шляхетської елітних груп за умов Середньовіччя. Прослідковано процес поступової конвергенції елітних верств. Виявлено можливі причини швидкого зникнення українських княжих родів.

Ключові слова: конвергенція еліти, князі, шляхта, Середньовіччя, польсько-литовське панування.

Актуальність дослідження ґрунтується на тому, що у вітчизняній та закордонній історіографії проблемі поповнення та циркуляції еліт (конвергенції елітних верств) за доби пізнього Середньовіччя практично не приділялася увага. Історичні розвідки, зазвичай, зводилися до констатації фактів боротьби князівської елітної верстви із новонародженим шляхетством і поетапну перемогу останнього, що перетворило Польщу, а згодом і Річ Посполиту, на шляхетську республіку – не вдаючись, однак, до глибокого аналізу причин згаданого процесу. Причини сходження князівської еліти з політичної сцени у першій половині XVII ст. істориками окремо не досліджувалися.

Наукова новизна полягає в тому, що шляхом порівняльного аналізу соціально-політичної ролі і місця різних верств української політичної еліти показано діалектичний процес не просто боротьби вищого князівського елітного прошарку зі шляхетством, а й їх взаємовплив та взаємопроникнення.

Доведено, що поряд із боротьбою за політичні важелі управління державою, між князівською і шляхетською елітними верствами проходили повільні процеси статусного вирівнювання та взаємопроникнення. Повільність таких процесів диктувалася консервативним характером середньовічної еліти, кастовістю суспільних станів, обумовлених християнською традицією побудови суспільства та феодальною економічною системою. Пропонується низка причин зникнення українських княжих родів.

Об'єктом дослідження є князівська і шляхетська верстви української політичної еліти.

Предметом дослідження є процес конвергенції елітних прошарків у пізньому Середньовіччі, а також причини сходження з політичної сцени потужних українських княжих родів.

Основна мета статті полягає у обґрунтуванні шляхом порівняльного аналізу процесу конвергенції елітних верств, показ можливих шляхів проникнення середньої та дрібної шляхти до вищих ланок політичної еліти.

Основу джерельної бази публікації складають актовий матеріал литовських великих князів, Литовська та Руська (Волинська) метрики.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовані у доробку українських істориків М. Грушевського [7], А. Блануци [14–15], І. Мицько [4], Н. Яковенко [1; 6] та інших.

Середньовічні князі займали особливе становище вищої привілейованої касті еліти, доступ до якої надавало лише право народження. Фахівці з генеалогії налічують на українських землях понад 50 князівських родів, що мали упродовж кінця XIV – середини XVII ст. близько 560 осіб по чоловічій лінії. Польський дослідник Ю. Вольф, що працював у Петербурзі, налічував ще понад 250 руських і литовських шляхетських родин, які також претендували на князівський статус і намагалися довести його [1, с. 52]. Князі займали особливе місце в ієрархії української еліти, вони ніколи "не розчинялися" у боярсько-шляхетській масі, оскільки були відділені від неї бар'єром походження, яке набрало у середньовічному суспільстві ірраціонального релігійно-героїчного характеру, і саме у них українські мислителі (З. Копистенський, І. Борецький, С. Косов та ін.) вбачали спадкоємців княжих родів Київської Русі [1, с. 70–71], закладаючи ідеологічний фундамент відродження української державності в період Козаччини.

У добу Середньовіччя політична влада, легітимне панування якої ототожнювалося не так з державою, як із політичним лідером: цю традицію закладено літописом та християнською літературою, які віками формували у масовій свідомості образ "ідеального володаря". Такими лідерами були князі, які символізували у масах ідею незалежності, національну ідею. Прикладом можуть служити Острозькі, які мали земельні маєтки на Волині, Київщині, Галичині і у Литві. Ще А. Петрушевичем були приведені документи, які свідчили про те, що рід Острозьких володів третіною усієї землі на Волині [2, с. 57]. Представники роду, як і решта нащадків князівсько-

магнатської елітної верстви, мали суттєві статусні переваги: посідали високі державні посади, були непідсудні провінційній адміністрації, підлягаючи лише суду Великого князя. Їх посади іноді передавалися у спадок [3; 4]. Політичний вплив цього роду посилювався завдяки родинним зв'язкам майже з усіма знатними сім'ями Великого Князівства Литовського. Суспільно-політичне, та навіть і приватне життя князів Острозьких широко обговорювалося в елітному середовищі та у масах, суспільній свідомості воно набувало вищого змісту. Князівська елітна верства мала незрівнянно більші можливості до реалізації себе у політиці, економіці, управлінській діяльності, ніж інші елітні прошарки.

Ситуація змінилася у кінці XVI ст. Відомо, що на Волині й Київщині понад 600 українських родин на межі XV–XVI ст. і називало себе, і вважалося людьми "шляхетського", себто благородного походження [5]. Оцінюючи становище князівської елітної верстви у Литовській Україні, Н. Яковенко пише, що "Поступово Волинь перетворилася на своєрідний заповідник архаїчних уявлень про підпорядкування, розподілене на сфери впливу між родовими кланами князів-патронів, але з другої половини XVI ст. хвиля княжої домінації прикотилася на Київщину й Брацлавщину, а наприкінці цього століття до лав княжої верстви увійдуть сотні шляхтичів-галичан. Як і в більшості європейських країн, розширення прошарку старої еліти в Україні відбувалося знизу, за рахунок так званих простих рицарів – рядових дружинників, двірських слуг або й заможних селян, котрі утримували земельний наділ під умовою виконання збройних послуг у війську патрона" [6, с. 364]. Зазначимо, що згадана дослідницею маса людей входила до княжих сімей умовно – на відносинах патронату-клієнтели, і князями вони звичайно ж, не були. Але княжа елітна верства зміцнилася за рахунок притоку цілком залежних від неї активних, амбіційних і доволі заможних представників нижчих станів: цілком вірогідно, що деяким з них згодом вдалося поєднатися з князями і узами крові.

Як відомо, основним політичним та економічним суперником князівського прошарку виступала шляхта. Давньоруських "значних" бояр у XV ст. сприймали у двох значеннях: традиційному руському як верхівку еліти, що наближена до князя, і як професійних воїнів. Наприкінці XV ст. утвердилось нове поняття для означення родовитого боярства – "бояри-шляхта", що уточнювало і звужувало рамки еліти, доповнюючи професійне значення ("боярин") статусним терміном "шляхта", яке засвідчувало так звана "уродженість" ("шляхта" – відповідник, пов'язаний з німецьким "geschlecht" – "рід", "покоління", "походження", у польській мові "szlachta", що означало "людину відомого походження"). Таке поняття "бояри-шляхта" або "рицарство-шляхта" (рицар – професійний воїн, тобто боярин) було зафіксоване у "руській" мові вже з кінця XIV – початку XV ст. і вживалося у Першому Литовському статуті 1529 р. [7, с. 55–58].

Перетворення українських бояр-рицарів на шляхту з відповідними змінами колективної свідомості відбувалося у загальних рисах, за польським зразком. Переломною ж точкою відліку можна вважати 1434 р., коли Галицька Русь була остаточно переведена зі статусу особистого королівського домену на статус повноправного регіону Корони Польської. Цим самим місцеве рицарство автоматично отримувало усі прерогативи, здобуті шляхтою Корони Польської упродовж попереднього століття. Зокрема, воно звільнялося від підпорядкування королівським намісникам – "каштелянам", віднині формуючи органи локального самоврядування й судочинства й вирішуючи інші проблеми внутрішнього життя своєї "землі" на регулярних зібраннях – "сеймиках". Натомість ліквідовувалися усі попередні повинності, які накладалися на рицарів, як на "слуг" короля. Віднині галицька шляхта, подібно до польської, не підлягала жодним обов'язкам стосовно королівської влади, окрім сплати двох грошів щорічно від лану селянина-підданого; маєток шляхтича не міг бути конфіскований, а його особа вважалася недоторканою без судового вироку; шляхтичеві належало право суду над власними підданими, а його слово прирівнювалося до юридичного доказу.

Увагу привертає одна з недавніх статей відомого московського історика Б. Флорі, яка безпосередньо стосується теми цього дослідження [8, с. 5–12]. Користуючись методом порівняльного аналізу, Б. Флоря абсолютно вірно характеризує боротьбу політичної владної верхівки – королівської у Польщі та князівської у Росії відповідно – з шляхетською та боярською елітними верствами, показуючи відмінності у її ході та наслідках. Цілком аргументованими є думки автора щодо мети такої боротьби: політична верхівка, намагаючись зберегти домінуючі позиції і ключові важелі влади, у той же час вирішувала інше стратегічне завдання – формування за її підсумками загальнодержавної політичної еліти. Не зовсім зрозумілим виглядає методологічний підхід автора до трактування політичної еліти: він називає внутрішню боротьбу між правлячою князівською верствою політичної еліти та не правлячою військово-економічною (боярсько-шляхетською) верствою еліти боротьбою між державою та політичною елітою (що є нонсенсом, адже держава – це і є політична еліта та важелі управління в її руках).

З нашої точки зору, внутрішня ієрархічна боротьба між різними ланками політичної еліти (правлячою та контрелітою) за збереження/розширення обсягів влади і впливу диктувалася незворотними ренесансними тенденціями у Європі до "розмивання" абсолютної влади політичної верхівки (глави держави та його оточення) через надання іншим елітним верствам – шляхті, баронству, боярству, ієрархам церкви – частини владних повноважень (низки контрольних, судових, фіскальних тощо) та представницьких функцій у парламентах та їх аналогах. Такий шлях реформування політичної системи і еволюції політичної еліти повторився у більшості європейських країн, крім Росії, де через відмінності у стратегії трансформації елітного середовища надовго законсервувався абсолютизм.

Польські королі упродовж усієї спільної українсько-польської історії у веденні своєї політики акцентували увагу на закріпленні та захисті власності польської шляхти, при цьому нерідко обмежуючи, а інколи й позбавляючи права власності українських землевласників, нащадки яких набули цього статусу переважно у Галицько-Волинській державі. Це вкладалося у загальну ідеологічну концепцію ополчення і окатоличення, що проводила Корона польська на усіх підвладних землях.

Аналогічні процеси відбувалися і у Литві. Від початку XVI ст., за Радомською конституцією, у Литві склалася система вищих державних установ станової монархії, яка фактично повністю була запозичена від Польщі: двопалатний парламент – сенат та шляхетська ізба [9–10]. Шляхетські сеймики – регіональні зібрання вищого стану – мали право законодавчої діяльності та окремі функції державного управління.

Розпочате у XIV ст. формування шляхетського стану на литовських землях тривало у XV і завершилося у XVI ст. Щоб очистити шляхетство від випадкових осіб, великокнязівська влада у 1522 р. прийняла спеціальну ухвалу про "вивід шляхетства", за якою до шляхетського стану належали нащадки тих осіб, що стали боярами за правління князів Вітовта, Сигізмунда й Казимира [11]. Проведено "попис земський" та перепис війська 1528 р. – списки шляхти після затвердження сеймом переоцінено на основі документальної належності до шляхетського стану [11; 12]. Перший Литовський статут 1529 р. перетворив імунітетні грамоти шляхтичів, які щоразу підтверджувалися новими князями, у стабільні правові норми. Проведені у 40–50-х роках XVI ст. "люстрації" (ревізії) замків і староств в Україні уточнили склад шляхти та її слуг. "Устава на волоки" 1557 р. відносила до шляхти лише "бояр стародавніх", а інших – до станів селянства й міщанства.

До XVI ст., польська владна еліта користувалася особливим титулуванням, зокрема титулом "пан", що прийшов із чеської практики [1, с. 97]. Титул "пан" із середини XV ст. став широковживаним і у Великому Князівстві Литовському, ним позначали найвищих землевласників, бояр-васалів та придворних: спочатку волинських князів, а потім і в усій Литві й Білорусі. Згідно з військовим переписом 1528 р. і ревізією 1545 р., зі згаданих 217 волинських зем'янських родів цим титулом користувалося понад чверть [12]. Серед боярства Київщини і Брацлавщини (ревізії 1545–1552 рр.) згадується 448 родин бояр-шляхти, серед них панський титул отримали 105 родин, тобто трохи менше чверті. На ті часи критерієм такого титулування були давність роду й отчинний характер землеволодіння, що впливав із цієї давності [1, с. 228].

Слушною є думка Н. Яковенко про те, що соціальна свідомість серед представників шляхетської верстви проявлялася в особливий спосіб. Усвідомлення себе чимось соціально відмінним, більш вартісним і вищим від звичайного селянського, простонародного загалу стійко утвердилося у свідомості дрібної шляхти [6]. Ця станова свідомість мала притаманний середньовічній еліті стійкий консервативний характер, тісно пов'язаний з окресленими становими привілеями. Шляхта прагнула і надалі зберегти свої корпоративні ознаки, попри суттєві соціальні зрушення [13, с. 52–61].

Цей соціальний прошарок, попри слабкі політичні та економічні можливості до зростання, володів важливою за доби Середньовіччя "власністю" – особистою свободою, якої ще тривалий час не мали селяни. Дрібна шляхта, хоча і формально, але належала до привілейованого шляхетського стану, що давало їй право перебувати на вищій соціальній сходинці, ніж закріпачені селяни, і теоретично можливості до соціального росту, стрибку в ієрархічній піраміді тогочасної еліти.

Іншими можливостями були військові і державні заслуги (згадаємо рід Хмельницьких), щасливий випадок зустрічі з впливовим патроном, економічний успіх або й вдалий шлюб з представником більш високої елітної верстви – кохання і розрахунок у середні віки ніхто не відміняв. Соціально активна частина дрібної шляхти намагалася користатися усіма перерахованими можливостями, але такі випадки ставали радше виключеннями з правил – жорстка ієрархія і прагнення до самозбереження правлячої еліти брало своє, хоча в цілому,

завдяки процесам, що приходили "згори" і "знизу" становище вітчизняної шляхти у польській і литовській частинах України постійно змінювалося.

Цілеспрямованість творення шляхетської еліти не тільки "знизу", але й "зверху" підтверджується документально. Великий князь литовський і король польський Сигізмунд I Старий (1506–1548 рр.) упродовж свого правління видав низку листів і привілеїв надавчого характеру на українські землі Великого князівства Литовського. У кількісному ж співвідношенні надавчі листи та привілеї практично прирівнювалися до підтверджувальних (А. Блануца називає їх кількість серед відомих документів: 99 проти 116 відповідно) [14, с. 60–72]. Упродовж перших п'яти років свого правління великий князь литовський видав українській шляхті найбільшу кількість листів-надань та підтверджень. Більша частина документів підтверджувального характеру (83 із 116) адресовано волинській шляхті [15, с. 440]. У 1468 р. видано "Судебник", у якому піддалися кодифікації норми кримінального та кримінально-процесуального права, скеровані на захист феодалної власності як князів, так і шляхти [13; 16].

Зазначимо, що, незважаючи на те, що в усі часи князі були насамперед воїнами, політичними діячами і вищими адміністраторами, державними мужами, тобто провідною елітною верствою суспільства, низька мобільність серед цієї елітної касты призвела до поступового зникнення княжих родів.

"Розмивання" князівської елітної верстви у загальній масі шляхетства, з одного боку, було наслідком цілеспрямованої політики польської владної еліти зі створення єдиного шляхетського елітного стану і стало ще однією причиною стрімкого зникнення українських княжих родів. На початку XVII ст., спостерігалася деградація, а то й фізичне вимирання української князівської еліти [14]. Як зазначала Н. Яковенко і підтверджено "Руською метрикою", зникають роди Острозьких, остання представниця якого померла у 1654 р., Корецьких (1651 р.), Ружинських (ймовірно, зник до середини XVII ст.), Заславських (1673 р.), Збаразьких (1631 р.), Порицьких (1633 р.), Пронських (30-ті рр. XVII ст.) [1, с. 96; 17]. Як одну з важливих причин цього, Н. Яковенко називала комплекс наслідків перехресних шлюбів і родинні спадкові хвороби [1, с. 122–123].

Серед інших причин такого процесу ми б назвали зусилля великих латифундистів зі збереження маєтності шляхом близькоспоріднених шлюбів, або навпаки, зникненню родів через шлюби із заможними представниками нижчих елітних верств заради врятування власності від продажу; віддання збіднілими князями земель під заставу і в оренду, перехід їх до служилого стану тощо. На нашу думку, однією з причин було також неповернення з Європи у буремну Україну, де еліта повсякчас ризикувала життям та майном, частини "золотої молоді" – нащадки князівських родів після навчання у європейських університетах воліли будувати сім'ю і кар'єру у відносно спокійних умовах західної цивілізації у якості рантьє і швидко асимілювалися з місцевою елітою. Загалом, комплекс причин, що призвів до зникнення з політичного процесу української князівської еліти, ще потребує подальшого вивчення – можливо, окремого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.
2. Петрушевич А. Матеріали к истории рода кн. Острожских 1879 г. / А. Петрушевич // Львівська національна наукова бібліотека, відділ рукописів, ф. 77, ч. 703, л. 50–71.
3. Романовский Л. М. О Константине Ивановиче князе Острожском / Л. М. Романовский // Труды Третьего Археологического съезда в России. – Киев, 1878. – Т. 2. – С. 205–209.
4. Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князів Острозькі / І. Мицько // Лавра. – 1999. – Т. 2. – С. 49–56.
5. Зельверович Л. М. Литовская метрика / Государственный отдел Великого княжества Литовского при Правительствующем сенате. Грамоты и регесты из собрания "древних актов", писанных на пергаменте на литовско-русском, латинском, нижнегерманском, старо-чешском и польском языках / Л. М. Зельверович. – СПб.: Изд. составителя, 1883. – Т. 2. – 112 с.
6. Яковенко Н. М. Політична культура еліт / Культурне життя в другій половині XV – першій половині XVI ст. / Історія української культури. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Н. М. Яковенко / [Гол. ред. Ісаєвич Я. Д.] – Київ, 2001. – С. 359–372.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 55–58.
8. Флоря Б. Н. Два пути формирования общегосударственной политической элиты (на материале, относящемся к истории Польши XIV в. и русского государства XV–XVI в.) / Б. Н. Флоря // Вопросы медиевистики. – № 4 (46). – М., 2011. – С. 5–12.
9. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w. / J. Bardach. – Warszawa; Białystok: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1970. – 402 s.
10. Грамоти XIV ст. / [Упор. М. М. Пешак]. – К.: Наукова думка, 1974. – 255 с.
11. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. / [Под ред. В. Антоновича и К. Козловского]. – К., 1868. – 426 с.
12. Перепіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. – Кн. 523. – Кн. Публічных спраў 1. – Минск: издательство "Беларусская наука", 2003. – 447 с.
13. Сливка Л. Історико-соціальні чинники збереження станової свідомості дрібної шляхти в Галичині априкінці XVIII – на початку XX ст. / Л. Сливка // Нові етноісторичні виміри:

Матеріали II Міжнародного наукового семінару "Кайндлівські читання" (Чернівці, 28–29 травня 2005 р.). – С.52–61. 14. Блануца А. Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського / А. Блануца // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 8. – С. 60–72. 15. Блануца А. Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського / А. Блануца // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 434–455. 16. Полный свод статутів Казимира Великого / [Под ред. акад. В. М. Корецького]. – М.: Госюриздат, 1961. – 960 с. 17. Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства): 1569–1673 / [Передм. П. Кеннеді Грімстед]. – К., 2002. – 983 с.

Игорь Мельничук

ПУТИ КОНВЕРГЕНЦИИ УКРАИНСКИХ ЭЛИТНЫХ СЛОЕВ ПРИ ПОЛЬСКО-ЛИТОВСКОМ ГОСПОДСТВЕ

В статье проанализированы положения княжеско-магнатской и благородной элитных групп в условиях Средневековья. Прослежен процесс постепенной конвергенции элитных слоев. исследованы возможные причины быстрого угасания украинских княжеских родов.

Ключевые слова: конвергенция элиты, князья, шляхта, Средневековье, польско-литовское владычество.

Igor Melnychuk

TOWARDS CONVERGENCE UKRAINIAN ELITE STRATA OF THE POLISH – LITHUANIAN DOMINATION

The article analyzes the position princely magnates and gentry elite groups in the conditions of the Middle Ages. Examined the process of gradual convergence of elite groups. Revealed the possible causes rapid fading Ukrainian princely families.

Key words: elite convergence, princes, nobles, The middle ages, the Polish-Lithuanian rule.

УДК 94(477) "16/18"

Анатолій Мельничук

ДЕЯКІ АСПЕКТИ КОЗАЦЬКОЇ МЕДИЦИНИ ТА ЇХ ОЦІНКА З ТОЧКИ ЗОРУ СУЧАСНОЇ ЛІКУВАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

Порушуються питання профілактики захворювань та медичної допомоги у козацьких спільнотах XV–XVII ст. Дається фахова оцінка деяким досягненням козацької медицини.

Ключові слова: козацька медицина, профілактика, медична допомога, аналіз, лікувальна практика.

Актуальність теми полягає у тому, що упродовж всього майже двохсотлітнього періоду розвитку української історіографії значна частина досліджень присвячується одній із найбільш насичених та яскравих сторінок вітчизняної історії – козацькій добі.

Існує значна кількість фахових праць, у яких ґрунтовно висвітлені проблеми зародження та розвитку козацтва, його політичний, соціальний, військовий, економічний устрій, побут та звичаї козаків. На жаль, переважна більшість з них практично не стосується важливого аспекту життєдіяльності козацької спільноти – медичного забезпечення козацького війська у бою, поході та побуті, а також профілактиці захворювань у козацькому середовищі. Тому в умовах підвищеної уваги сучасного українського суспільства до спадщини козацьких часів обрана тема виглядає актуальною, адже розкриває ще одну не досить відому широкому загалу грань козацького повсякденного життя.

Наукова новизна полягає в тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходів з використанням порівняльного і ретроспективного методів дослідження, а також детального фахового аналізу документального та етнографічного матеріалу проаналізовані деякі аспекти козацької хірургічної практики та профілактики захворювань.

Доведено, що практика козацької хірургії містила у собі комплекс емпірично вироблених методик хірургічного втручання, які послужили прообразом багатьох сучасних підходів і методів, що використовуються при проведенні операцій.